

УДК 39

**«ЗАПІСКІ» В.М. СЕВЕРГІНА ЯК КРЫНІЦА ПА ГІСТОРЫІ І ЭТНАГРАФІІ
БЕЛАРУСКАГА ПАДЗВІННЯ І СУМЕЖНЫХ ТЭРЫТОРЫЙ****канд. гіст. навук, дац. С.А. ШЫДЛОЎСКИ
Полацкі дзяржаўны ўніверсітэт, Полацк**

Даследуюцца «Записки путешествия по западным провинциям Российского государства, или Минералогические, хозяйственные и другие примечания, учинённые во время проезда через оные в 1802 году» і «Продолжение записок путешествия по западным провинциям Российского государства, или Минералогические, технологические и другие примечания, учинённые во время проезда через оные в 1803 году» Васілія Міхайлавіча Севергіна як крыніца па гісторыі і этнаграфіі Беларускага Падзвіння і сумежных тэрыторый. Вызначаецца тэрытарыяльны арэал, які быў ахоплены экспедыцыямі 1802 і 1803 гадоў. Разглядаецца апісанне В. М. Севергіна аграрных традыцый і іншых аспектаў жыццезабеспячэння беларусаў. Вызначаецца, што «Продолжения записок» В. М. Севергіна, як этналагічная крыніца, дасюль практычна невядома айчыннай навуковай грамадскасці. Паказана, што «Продолжения записок» утрымліваюць каштоўную інфармацыю аб беларускіх народных традыцыях жыццезабеспячэння на тэрыторыі Полаччыны, Талачыншчыны, Аршаншчыны, Сяньнішчыны, Шклоўшчыны, Мсціслаўшчыны, а таксама ваколіц Магілёва і Віцебска.

Артыкул падрыхтаваны ў рамках праекта «Этнакультурны ландшафт Беларускага Падзвіння: рэгіянальная спецыфіка і заканамернасці функцыянавання ў сярэдзіне XIX – пачатку XXI ст.» (ДПНД «Гісторыя, культура, грамадства, дзяржава», заданне ГБ 0814)

Акадэмік Імператарскай акадэміі навук Расіі Васілій Міхайлавіч Севяргін (1765 – 1826) на працягу 1802 – 1803 гадоў здзейсніў дзве вандроўкі па тэрыторыі Беларусі з мэтай вывучэння прыродных рэсурсаў і эканамічнага становішча краю. Вынікі экспедыцый былі выкладзены ў кнігах «Записки путешествия по западным провинциям Российского государства, или Минералогические, хозяйственные и другие примечания, учинённые во время проезда через оные в 1802 году» і «Продолжение записок путешествия по западным провинциям Российского государства, или Минералогические, технологические и другие примечания, учинённые во время проезда через оные в 1803 году» [1, 2].

У «Записках путешествия» прадстаўлена справаздача па вандроўцы 1802 года, пад час якой В.М. Севяргін пабываў у Віленскай, Гродзенскай, Мінскай (Свержань, Стоўбцы, Карэлічы, Мінск, Барысаў, Крупкі) і Магілёўскай (Талачын, Каханава, Орша, Дуброўна) губернях, а таксама на Беластоцчыне. У 1803 годзе В.М. Севяргін наведаў Пскоўскую, Віцебскую і Магілёўскую губерні, праехаўшы па маршруце Апочка – Полацк – Сянно – Талачын – Шклоў – Магілёў – Чавусы – Чэрыкаў – Мсціслаў – Орша – Віцебск – Сураж – Веліж – Невель. Апісанню дадзенай вандроўкі прысвечана «Продолжение записок».

У беларускіх этналагічных работах звычайна згадваецца толькі першая кніга вучонага [3, 4]. Недастаткова вядомай айчынным даследчыкам застаецца другая кніга В. М. Севяргіна. Між тым, яна ўтрымлівае каштоўныя матэрыялы аб гаспадарчых традыцыях і побыце насельніцтва Беларускага Падзвіння і Падняпроўя.

В.М. Севяргін рабіў звычайна сутачныя пераезды, спыняючыся на некалькі дзён у павятовых гарадах. Даследчык карыстаўся пэўнай схемай пры апісанні тэрыторыі. Ім характарызаваўся рэльеф і геалагічная будова мясцовасці, якасць глебы, лясных і водных рэсурсаў, асаблівасці флоры і фаўны, аграрныя традыцыі, апісваліся паштовыя станцыі і дарогі. Па асобных населеных пунктах аўтар даваў невялікую дзедку, якая магла ўтрымліваць гістарычныя звесткі, канфесіянальную і дэмаграфічнаму інфармацыю, пералічваліся найбольш выбітныя будынкі, апісваліся мясцовыя рамёствы, кірмашы, побыт насельніцтва. Высновы В. М. Севяргіна грунтаваліся на яго ўласных назіраннях і апытаннях мясцовага насельніцтва.

На старонках «Продолжения записок» даследчык даў падрабязнае апісанне аграрных традыцый Полаччыны, дзе ён знаходзіўся з 5 па 11 ліпеня 1803 года. Па звестках В.М. Севергіна, на Полаччыне сяляне аралі сохамі, баранавалі смыкамі – «яловымі або сасновымі палкамі з суччам». Пры зборы ўраджаю карысталіся сярпамі [2, С. 90]. У якасці палявых культур сяляне Полаччыны вырошчвалі жыта,

ЭТНАГРАФІЯ І ФАЛЬКЛОР

пшаніцу, ячмень, авёс, гарох, бабы, грэчку, сачавіцу, лён і каноплі [2, С. 90]. Каноплі культывавалі пераважна для ўласнага ўжытку [2, С. 92].

Жыта высушвалі ў снапах на спецыяльных прыстасаваннях. Паводле апісання В.М. Севергіна, яны ўяўлялі сабой канструкцыю з двух укапаных у зямлю слупоў, паміж якімі мацаваліся жардзіны «на адлегласці аршына адна ад аднае», паміж жардзінамі закладваліся снапы. Пасля сушкі яны звозіліся ў гумно [2, С. 91]. Абмалот на Полаччыне ажыццяўляўся цапамі на зямлі, якая змешвалася папярэдне з глінай і ўтоптвалася [2, С. 91]. Жыта веялі лапатамі [2, С. 91]. Жыгнёвае зерне малолі пераважна ручнымі жорнамі [2, С. 91].

Лён на Полаччыне, пакуль ён яшчэ не цалкам выспеў, вырывалі з карэннем і, адрэзаўшы галоўкі, вымочвалі ў лужынах, ці ў азёрах або балотах. Замочванне ў лужынах лічылася найлепшым і надавала ільну па перакананню сялян крэпасць. У вадзе лён ляжаў 4-5 дзён, прыціснуты драўлянымі цурбалкамі [2, С. 91]. Пасля вымочвання лён парасцілалі на палях, дзе ён вылежаў 3 – 5 тыдняў. Пасля лён мялі ў спецыяльных варштатах, чысцілі шчоткамі і рыхтавалі да вывазу ў Рыгу. З пакуля выраблялі грубае палатно. Галоўкі ільну сушылі, калацілі, здабытае семя прадавалі ў Рыгу. Масла, па назіраннях В.М. Севергіна, на Полаччыне на продаж не выраблялі [2, С. 91 – 92].

На агародах палачане вырошчвалі капусту, буракі, гарох, боб, моркву, агуркі, рэзьку, мак, часнок, лук, хрэн, пятрушку, сельдэрэй, пастарнак [2, С. 87 – 88]. Садаводства ў Полацку было развіта слаба [2, С. 87]. Культываваліся яблыня, груша, сліва, вішня, цёрн. У дэкаратыўных мэтах вырошчвалі акацыі (сібірскі гарахоўнік), абрыкос. У дзікім выглядзе сустракаліся барбарыс, арэшнік, чаромха, жымаласць, рабіна, каліна, крушына [2, С. 90]. Паводле В. М. Севергіна, сялянам Полаччыны не хопала ўласнага хлеба, замест якога яны часам ужывалі грыбы, а таксама карань бабка (*Menyanthes*), які сушылі, таўклі і варылі ў вадзе [2, С. 90].

У «Продолжении записок» В.М. Севергіным таксама даецца агляд аграрныя традыцыі Сенненшчыны, Талачыншчыны, Аршаншчыны, Шклоўшчыны, Мсціслаўшчыны, ваколіц Магілёва і Віцебска.

Па меркаванню В. М. Севергіна, найгоршыя па ўрадлівасці глебы Беларусі (маецца на ўвазе Віцебская і Магілёўская губерні) знаходзяцца на правым беразе Заходняй Дзвіны, далей ў бок Магілёва якасць глебы паляпшаецца. В. М. Севяргін лічыў, што найлепшыя глебы Магілёўшчыны знаходзіліся ў ваколіцах Мсціслава [2, С. 101]. Ён адзначае высокую ступень разаранасці зямель у ваколіцах Талачына і на Мсціслаўшчыне, дзе амаль адсутнічаў па назіраннях вандроўніка лес. Даследчык прыйшоў да высновы аб паходжанні найбольш ранніх земляробчых традыцый краю менавіта са Мсціслаўшчыны [2, С. 101, 126].

Льнаводства было традыцыйна найбольш развітай галіной сельскай гаспадаркі Сенненшчыны, на мясцовы лён існаваў устойлівы попыт [2, С. 99]. На Сенненшчыне акрамя таго як палявыя культуры вырошчвалі лён, жыта, грэчку і авёс [2, С. 99]. На Шклоўшчыне В. М. Севяргін адзначае як пануючыя сярод палявых культур жыта, грэчку і авёс [2, С. 105]; на Магілёўшчыне – грэчку, жыта, авёс і лён [2, С. 112]; на Мсціслаўшчыне – грэчку, жыта, авёс, ячмень, пшаніцу, лён і каноплі [2, С. 121]. Сярод палявых культур Талачыншчыны В. М. Севяргін называе мак [2, С. 103]. На Аршаншчыны шырока культываваліся каноплі [1, С. 141].

Даследчык цікавіўся таксама пытаннем развіцця агародніцтва ў краі. Паводле В. М. Севергіна, віцібяне на агародах вырошчвалі капусту, буракі, моркву, пастарнак, бульбу, лук, пятрушку, агуркі, гарох. Аднак пэўныя прадукты харчавання завозіліся ў Віцебск з Рыгі [2, С. 136]. У сваю чаргу, з Віцебску вывозілі на продаж жыта, лён, пнянку, канаплянае і льняное семя, мёд, воск і скуры на кірмашы ў Магілёўскую губерню [2, С. 136]. Паводле В. М. Севергіна, у Віцебску садоў было мала [2, С. 135]. Шырока садаводства было развіта на Магілёўшчыне. Тут вырошчваліся яблыні, ігрушы, вішня, кавуны.

В.М. Севяргін зрабіў параўнальны аналіз развіцця жывёлагадоўлі ў розных рэгіёнах Беларусі. Вандроўнік адзначаў, што зямлю на ўсходзе сучаснай Беларусі, у адрозненні ад заходніх і цэнтральных рэгіёнаў, апрацоўвалі выключна коньмі, рэдка выкарыстоўваючы валоў [1, С. 144]. На Гарадзеншчыне, Мішчыне і Магілёўшчыне, паводле В. М. Севергіна, каровы былі дробнымі і худымі, выключэннем з'яўлялася Аршаншчына [1, С. 129, 135]. Наяўнасць традыцый выпасу свіней даследчык фіксуе на тэрыторыі Міншчыны і Магілёўшчыны [1, С. 128, 135]. На Мсціслаўшчыне В.М. Севяргін адзначае наяўнасць вялікіх статкаў буйной рагатай жывёлы, няблага, па яго звестках, тут была развіта авечагадоўля, і ў меншай ступені – свінагадоўля [2, С. 128], вандроўнік засведчыў таксама наяўнасць у дадзеным рэгіёне развітай традыцыі птушкагадоўлі (тут утрымлівалі гусей, індычак) [2, С. 128].

Пад час сваіх вандровак В.М. Севяргін збіраў інфармацыю аб развіцці мясцовага пчалаводства. Паводле В. М. Севергіна, на Полаччыне і Талачыншчыне пчалаводства было развіта слаба [2, С. 132, 136]. На Полаччыне выкарыстоўваліся вуллі, якія выдзёўваліся ў калодах (2, С. 89). Як прыклад добра

арганізаванай пчалярскай гаспадаркі В. М. Севяргін прыводзіць пасеку ў Пячэрску на Магілёўшчыне, валоданні архіепіскапа Анастасія, дзе пчалярствам займаўся сам гаспадар [2, С. 114]. Асабліваю цікавасць В. М. Севергіна выклікаў ліпец. Як сам адзначае вандроўнік, ён спецыяльна збіраў інфармацыю аб традыцыях вырабу гэтага спіртнога напітку на тэрыторыі Беларусі. Паводле В.М. Севергіна, ліпец – сорт піцейнага мёду высокай якасці, які вырабляўся з ліпавага мёду (апошні таксама меў назву «ліпец»). Гарадзеншчына і Міншчына давалі найбольш якасны мясцовы сорт ліпавага мёду, адпаведна ў гэтых рэгіёнах выраблялі і найбольш якасны пітны мёд [1, С. 132]. Ліпец найвышэйшай якасці меў празрыстую кансістэнцыю, знешне адрозніваўся ад ад вады толькі большай густатой. Яму быў уласцівы пах ліпавага цвету і мядовы смак. Ліпец горшай якасці меў жаўтаватае адценне. Ад вытрымкі якасць ліпца павялічвалася. Элітным лічыўся ліпец, які выстаў 50 – 100 гадоў. Самым лепшым прызнаваўся ковенскі ліпец. У малых дозах лічыўся лекавым сродкам пры грудных захворваннях, выклікаў потааддзяленне [1, с. 46 – 47]. Выраб ліпца на продаж В. М. Севяргін зафіксаваў у Віцебску, дзе яго рабілі «два яўрэя», захоўваючы тэхналогію ў тайне. Ён саступаў, паводле пераканання В. М. Севергіна, у якасці ковенскаму [2, С. 136]. Увогуле, даследчык указаў на шырокае распаўсюджанне ў краі мёду і піва, якія ў адрозненні ад віна, вырабляліся негасрэдна ў Беларусі і былі даступныя для мясцовых спажывцоў па цене. Досыць скупа даецца інфармацыя аб якасці мясцовага піва, аднак, напрыклад, высокая якасць дубровенскага піва была асобна адзначана даследчыкам [1, С. 140]. Вінакурэннем і піваварэннем, паводле назіранняў В. М. Севергіна, пераважна займаліся яўрэі [1, С. 132].

Вандроўнік высвятляў наяўнасць ў краі дзікай жывёлы, птушкі і рыбы, як істотнага рэсурсу для мясцовых стратэгіяў жыццезабеспячэння. Напрыклад, будучы на Полаччыне, В.М. Севяргін высветліў, што ў мясцовых лясах сустракаліся ласі, мядзведзі, серны, ваўкі, рысь, барсук, зайцы, лісы. З птушак даследчык называе цецерукоў, глушцоў, курапатак, вялікіх і малых галубоў, перапёлак, крачак, зрэчас рамізаў [2, С. 88 – 89]. На вадаёмах Полаччыны сустракаўся паўсюдна сом, лешч, шчупак, судак, акунь, плотка, лінь, ёрш, уклейка. На лічаных азёрах трапілася далікатэсная сялява, ракі [2, С. 88 – 89].

Шмат увагі даследчык надаваў пытанню развіцця гандлю. Паводле В. М. Севергіна, буйнейшы беларускі рэгіянальны кірмаш знаходзіўся ў Бешанковічах, які дзейнічаў з 12 ліпеня на працягу двух тыдняў. На бешанковіцкім кірмашы гандлявалі замежным таварам, галантарэяй, шаўковымі тканінамі, батыстам [2, С. 97]. Буйнымі былі таксама кірмашы ў Шклове, якія ладзіліся двойчы ў год па два тыдня кожны (на дзевятым тыдні пасля Узаскрэсення і на другім тыдні Вялікага паста). У Шклоў з'язджаліся купцы з расійскіх гарадоў. Мясцовыя яўрэі гандлявалі шаўковай матэрыяй, карункамі, тканінай, галантарэяй [2, С. 104].

Досыць сціпла на старонках кніг В. М. Севергіна прадстаўлена інфармацыя аб побыце беларускага сялянства. Вандроўнік указвае на рэгіянальныя адрозненні ў матэрыяльнай забяспечанасці сялян. Напрыклад, даследчык піша, што ўпершыню ўбачыў беларускіх сялян у лапцях на Барысаўшчыне, калі ехаў сюды з захаду [1, С. 131]. Крупшчына, на яго думку, была заселена менш шчыльна чым Аршаншчына, але мясцовае насельніцтва выглядала тут больш заможным. В. М. Севяргін звярнуў увагу на шырокую распаўсюджанасць у краі курных хат. Гэты факт выклікаў здзіўленне даследчыка, бо, як ён адзначаў, гліна і камень былі мясцоваму насельніцтву паўсюдна даступныя. В. М. Севяргін сумленна фіксуе незадавальняючыя ўмовы жыцця мясцовага сялянства (курныя хаты, нізкія сталі, недахоп хлеба, агульную беднасць), аднак знаходзіць пераважна суб'ектныя тлумачэнні (сялянская лягота, нехлямяжасць) прыкмет падобнай дэградацыі, давяраючы меркаванню тутэйшых паноў [1, с. 43 – 44]. Так, калтун В. М. Севяргін адносіў да хваробаў, якія ўзніклі з-за неахайнасці [1, С. 125]. Сустракаюцца на старонках «Запісках» фрагментарныя звесткі аб санітарным стане мясцовага насельніцтва і народных спосабах лячэння. Напрыклад, даследчык піша аб лячэнні сялян Полаччыны боляў у страўніку адварам высушаных кветак цвінтарэі [2, С. 83].

Даследчык збіраў падрабязную інфармацыю аб наяўнасці ў краі мінеральных крыніц і спосабах ужывання мінеральнай вады ў лекавых мэтах. Так, паводле В. М. Севергіна, на тэрыторыі Спасскага манастыра ў Полацку знаходзілася крыніца, вада якой мела сярністы пах, а пры адстойванні яе смакавыя характарыстыкі значна паляпшаліся. Мясцовыя жыхары лічылі спасскую ваду карыснай для здароўя [2, С. 94]. У Сяіне «каля дома старасты Серакоўскага» быў калодзеж, вада ў якім мела сярністы пах і была саланаватая на смак. Ужывалі гэтую ваду раніцою па дзве шклянкі як паслабляючае, а таксама пры захворваннях лёгкіх [2, С. 100]. У Пальковічах на Магілёўшчыне мелася крыніца з вадой, насычанай вуглекіслатай. Над крыніцай пабудавалі капліцу. Мясцовае насельніцтва верыла ў гаючую моц вады [2, С. 113].

«Записки» (1803) і «Продолжение записок» (1804) В. М. Севергіна ўтрымліваюць багатую інфармацыю аб гаспадарчых традыцыях і побыце насельніцтва на беларускіх землях у пачатку XIX стагоддзя. Асабліваю цікавасць маюць «Продолжения записок», як этналагічная крыніца, якая дасюль

ЭТНАГРАФІЯ І ФАЛЬКЛОР

практычна невядомая айчыннай навуковай грамадскасці. «Продолжения записок» змяшчаюць каштоўнае апісанне беларускіх народных традыцый жыццезабеспячэння, якія бытавалі на тэрыторыі Полаччыны, Талачыншчыны, Аршаншчыны, Сенненшчыны, Шклоўшчыны, Мсціслаўшчыны, а таксама вакол і Магілёва і Віцебска.

ЛІТАРАТУРА

1. Севергин, В.М. Записки путешествия по западным провинциям Российского государства, или Минералогические, хозяйственные и другие примечания, učinённые во время проезда через оныя в 1802 году... / В.М. Севергин. – СПб.: Типография Императорской Академии наук, 1803. – 225 с.
2. Севергин, В. М. Продолжение записок путешествия по западным провинциям Российского государства, или Минералогические, технологические и другие примечания, učinённые во время проезда через оныя в 1803 году... / В.М. Севергин. – СПб.: Типография Императорской Академии наук, 1804. – 168 с.
3. Беларусь : у 8 т. / рэд.: В.К. Бандарчык [і інш.]. – Мінск: Беларуская навука, 1999. – Т. 3: Гісторыя этналагічнага вывучэння / В.К. Бандарчык. – С. 31.
4. Цігоў, В.С. Народная спадчына: Матэрыяльная культура ў лакальна-этыналагічнай разнастайнасці / В.С. Цігоў. – Мінск: Навука і тэхніка, 1994. – С. 168.

УДК 398:745(476)

**ХАРАКТЭРНЫЯ АСАБЛІВАСЦІ ВАКОННАГА І ДЗВЯРНОГА АЗДАБЛЕННЯ
Ў НАРОДНЫМ ДОЙЛІДСТВЕ БЕЛАРУСКАГА ПАДЗВІННЯ (ПА МАТЭРЫЯЛАХ
ПАЛЯВЫХ ДАСЛЕДАВАННЯЎ “СТУДЭНЦКАГА ЭТНАГРАФІЧНАГА ТАВАРЫСТВА”)**

Ю.Т. ШЭСТАК

Беларускі нацыянальны тэхнічны ўніверсітэт, Мінск

На падставе аналізу матэрыялаў, сабраных падчас палявых даследаванняў РМГА “Студэнцкае этнаграфічнае таварыства”, былі выяўленыя і апісаныя спецыфічныя архітэктурныя рысы такіх структурных элементаў традыцыйнага народнага жылля як дзверы і вокны, іх рэгіянальныя і лакальныя адметнасці. Адлюстраваныя асноўныя асаблівасці канструкцыі і аздаблення, характэрныя для Падзвіння. Прыводзіцца разгляд некалькіх найбольш выразных і цікавых узораў драўляных цяслярных вырабаў, зафіксаваных у рэгіёне.

Мэтаю працы з’яўляецца выяўленне характэрных асаблівасцяў ваконнага і дзвярнага аздаблення ў традыцыйным дойлідстве беларускага Падзвіння.

Акрэсленае пытанне з’яўляецца адным з тых, якія звычайна застаюцца па-за спецыяльным фокусам увагі даследчыкаў народнай архітэктуры і існуюць хіба ў якасці складовай часткі комплекснага агляду. Між тым у прыёмах аздобы, характары арнаментаў і архітэктурных стыляў выяўляецца нацыянальная своеасаблівасць жылля. Падобныя характарыстыкі жылых і гаспадарчых пабудоў, абумоўленыя, але не залежныя наўпростую ад географічных або гаспадарчых фактараў развіцця жылля настолькі, каб аўтаматычна цалкам абнаўляцца пры пераездзе або змене сацыяльнага статусу носьбіта-гаспадара, дастаткова паслядоўна адлюстроўваюць этнічную прыналежнасць той ці іншай групы насельніцтва, судзейнічаючы тым самым даследаванню этнічных працэсаў [1, с. 52]. Архітэктурна асобных будынкаў і вобраз паселішча ў цэлым фарміраваліся паводле тых жа лакальных пануючых уяўленняў пра адпаведныя функцыю і прыгажосць, паводле якіх арганізавалася усё духоўнае і прадметнае напаўненне жыцця чалавека. Часам індывідуальны будынак як артэфакт набываў сапраўды калектыўную сутнасць – у выпадку з практыкай старажытнага звычая дапамогі талакою ва ўзвядзенні хаты. Разам з тым, кожны выраб мае ўласную індывідуальнасць як адбітак ручной працы асобнага майстра, якім да таго ж нярэдка з’яўляўся гаспадар хаты. Таму пры ўсёй агульнасці лакальных прыёмаў кожны прадмет традыцыйнага дойліства і мастацтва ў цэлым з’яўляецца ўнікальным.

Вызначэнне этнічнай спецыфікі культурных з’яў, і асабліва яе адметных рэгіянальных рысаў немагчыма без непасрэднага этнаграфічнага вывучэння ў полі [1, с. 8]. Рэспубліканскае грамадскае аб’яднанне “Студэнцкае этнаграфічнае таварыства” пачынаючы з 1998 г. правяло 11 этнаграфічных экспедыцый у разглядаемым рэгіёне і ваколцах (генетычна звязаных з ім памежжах), на падставе чаго быў сабраны вялікі аб’ём інфармацыі, які лёг у аснову гэтага даследавання. У выніку былі ахоплены наступныя раёны: Лепельскі (1998 г.), Гарадоцкі і Усвяцкі (1999 г.), Сенненскі і Талачынскі (2000 г.), Крупскі (2001),